

JOY NOMLARI ASOSIDA SHAKLLANGAN TOPONIMLAR.(BUXORO VILOYAT VOBKENT TUMAN MISOLIDA)

M.O.Xayrullayeva

(BuxDU tilshunoslik kafedrası o'qituvchisi)

Annotatsiya: *Toponimiyada bir obyektning atoqli oti bilan boshqa bir obyektни ham atash, ya'ni obyektlar nomining biridan ikkinchisida ko'chishi, aniqrog'i, toponimdan toponim hosil qilish ma'lum darajada keng tarqalgan xarakterli hodisadir. Bunday nomlar negizida toponim yotsa, ya'ni toponimdan toponim hosil qilinsa, toponimlar deb yuritiladi. Boshqacha aytganganda toponim toponimik negizidan hosil bo'lgan toponimdir.*

Tayanch tushunchalar: *toponim, konversiya, kat, topoaffiks, derevat*

Toponimning yangi, qo'shimcha vazifaga o'tishi, asosan, onomastik konversiya – nomni funksional ko'chirish orqali yuz beradi.

Topotoponimlarning hosil bo'lishida ikki xil jarayon yorqin ko'zga tashlanadi: 1. Yonma-yon yaqin joylashgan obyektlarning nomi biridan ikkinchisiga o'tadi.

2. Uzoq joylashgan obyektlarning nomi bir-biriga o'tadi. Toponimlarning hosil bo'lish qonuniyatlari hali toponimiyada yaxshi o'rganilgan emas. Bunga sabab nom ko'chishi murakkab jarayon bo'lsa, ikkinchidan, biridan ikkinchisiga o'tgan nomlarning qaysi biri dastlabki nom ekanini aniq belgilashni talab qiladi.

Shunday qilib, Vobkent tuman toponimiyasining bir qismini turli toponimlar tashkil qiladi. Bu toponimlar uchun turdosh otlar bilan birga atoqli otlar ham toponegizlik vazifasini bajargan.

Gap bir nom bir necha obyektlarning atoqli oti bo'lib kelishi ustida ketar ekan, jahonda shariflik unvoniga sazovor bo'lgan Buxoro toponegizining faqatgina bizning viloyatimizda quyidagi obyektlar nomi bo'lib kelishini va bu nom haqida alohida to'xtab o'tishni lozim deb bilamiz. E'tibor bering:

Buxoro – viloyat nomi;

Buxoro – tuman nomi;

Buxoro – Qorako'l, Kogon tumanlaridagi jamoa xo'jaligi nomi;

Buxoro – shahardagi katta kinoteatr nomi;

Buxoro – viloyat futbol kamandasini nomi va hokazolar.

Darhaqiqat, Buxoro – O'rta Osiyoda eng qadimiy shaharlardan birining nomi bo'lib, uni qadrlash davr talabidir.

Buxoro atamasi haqida bildirilgan fikrlarni tahlil etar ekanmiz, avvalo, uning *Numijkat*, *Bumiskat*, *Navmichkat*, *Buxoro* tarzida atalganini, jumladan, *Navmichkat* – uch so'zdan iborat bo'lib, ma'nosi "Nav" forscha – yangi, "mich" sug'diy – "qal'a", "istehkom", "kat" – qishloq, ya'ni *Navmichkat*– "yangi qal'a", "yangi shahar", "yangi mustahkamlangan qishloq" ma'nosini berishiga e'tibor qaratamiz.

Manbalarda hozirgi ark turgan erda bir qal'a, shahriston va Miri Arab madrasalari o'rnida bir-biriga ro'para yana ikkita qal'a bo'lganligi, keyinchalik ana shu uchta qal'a, ya'ni **Farobdiz, Buxor, Navmichkat** qo'shilib ketganligi qayd etilgan¹.

Qadimgi Buxoroning nomlari orasida eng mashhuri "Buxoro"dir. Bu toponimning ma'nosi xususida ham xilma-xil fikrlar mavjud. Jumladan, mashhur sharqshunos olim, akademik V.Bartold bu atamani qadimiy hind tili, sanskritcha "Vixara" – ibodatxona (monastir) yoki budda dini rohiblari yig'iladigan joy tarzida izohlaydi. A.Muxammadjonov esa uni so'g'dcha "Bug'" – tangri, "oro" – "jamoli", ya'ni "Tangri jamoli" tarzida izohlaydi².

Muhammad G'iyosiddinning "G'iyos ul-lug'oti"da "Buxoro" atamasiga izoh berilib, Turondagi qadimgi shaharning nomi ekanligi, uning ma'nosi "ilm, ilm makoni" demakdir, deyiladi³.

Buxoro atamasi etimoni bilan bog'liq bir qator nomlar bo'lib, ular sirasiga *An, Ansi, Ango, Nyumi, Buxo, Buxe, Buxaer, Fuxo Puxalo, Buxalo* va boshqalarni kiritish mumkin⁴. Bunday xilma-xil nomlar xitoycha talaffuz oqibatida paydo bo'lgan. Ularning ba'zilari nafaqat shahar, balki hukmdor nomini ham anglatgan. Jumladan, **An** yoki **Buxo** mulki o'rta asrlarda **Nyumi** nomi bilan yuritilgan. **Nyumi** Buxoro shahrining mahalliy nomi Numijkatning xitoycha aytilishidir. Arablar tomonidan Buxoro atamasi o'rnida "Madinat as-Sufriya", ya'ni "Mis qo'rg'on, Mis shahri" kabilar ham qo'llangan. SHuningdek, arablarning Buxoroga bergan sifatlardan biri "Foxira"dir. Uning ma'nosi "Faxrli shahar" bo'lib, islom dinini targ'ib qilishda shahid ketganlar sharafiga shu nom bilan atashgan, degan fikr mavjud. Xalqaro savdo-sotiq rivojlangan, ko'plab karvon saroylarida dunyoning turli mamlakatlaridan kelgan savdogarlarni ko'rib, arablar shaharni "Madinat at-tujjor", ya'ni "Savdogarlar shahri" deb ham atashgan⁵.

Shunday ekan, Buxoro o'lkamizning yillar davomida jahon tafakkuri ma'naviy, madaniy, va diniy qadriyatlarini taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shib kelayotgan, shariflik nomiga sazovor bo'lgan muqaddas joylarimizdan biridir.

Uning toponimiyasini har tomonlama o'rganish nafaqat lingvistik tadqiqotlar uchun, balki Vobkent tumani tarixi va madaniyatini chuqur o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilidagi so'z yasaliş usullari toponimlarda ham ishtirok etadi. Ammo joy nomlarini so'z yasaliş jihatdan tekshirar ekansiz, avvalo, atoqli otlarning o'ziga xos bir qator semantik va grammatik xususiyatlarini e'tiborga olmoq zarur bo'ladi.

Ayrim tilshunoslar toponimlarning o'ziga xos tomonlarining mavjudligini, ularning ma'lum funksional sferaga ega ekanligi, qo'llanish jihatdan maxsuslanganligi kabi xususiyatlarini qayd qilgan edilar. Darhaqiqat, leksemalar toponimga aylangach, ularda qator o'zgarishlar yuz beradi, jumladan ular kategoriya jihatdan o'zgaradi, (boshqa leksik

¹ Бухоро – Шарқ дурдонаси. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 22-28.

² Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 2-жилд. – Тошкент: "Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси" Давлат нашриёти, 2001. – Б.282.

³ Мухаммад Ғиёсиддин. Ғиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе: Нашриёти "Адиб", 1987. – Саҳ.119-120.

⁴ Бухоро – Шарқ дурдонаси. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 28.

⁵ Болтаев Ш. "Бухоро" топоними ҳақида. Бухоро топонимлари (тарихий-этимологик очерклар). – Бухоро, 2008. – Б.8.

grammatik gruppaga o'tadi), sintaktik holatida o'zgarish sodir bo'ladi, semantik jihatdan ham o'zgarishga (ma'no maxsuslanishiga) uchraydi. Shuningdek, ularning formal-morfologik xususiyati ham o'zgaradi. Bu momentlar, shubhasiz, toponimlar yasalishda, ularning yasalganligini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Toponim yasalishi bilan ko'pgina umumiy tomonlarga ega bo'lsa ham, ayni vaqtda toponim yasalishi xususiy belgilarga ham egadir.

Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida toponimlarning yasalishi va ularning morfologik strukturasi o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda, shuningdek, turli tumanlarning toponimlari tekshirilgan dissertatsiyalarda toponim yasalishining ikki yo'li affiksatsiya va kompozitsiya usullari qayta – qayta qayd etildi. Ko'pgina toponimik medallar hamda toponim yasovchi affikslar tavsiflandi. Deyarli barcha dissertatsiyalarda -lik, -chi, -li, -lar kabi ko'plab qo'shimchalar toponim yasovchi sifatida izohlanadi. Ayrim tadqiqotlarda -kor, -kash kabi qo'shimchalar ham toponim yasovchi affikslar qatoriga kiritiladi. Ammo so'z yasalishi nuqtayi nazaridan qayd etilgan affikslar qatnashgan barcha toponimlarni ham affiksatsiya usuli bilan yasalgan deyish mumkin emas. Misollarga murojaat etaylik: -lik affiksi orqali; Bazzozlik, Ko'pchilik, So'kfurushlik (Sh.Qodirova), Zargarlik, Ishgarlik (T.Nafasov), Beshyillik, Azatlik, Tenglik, Hurlik, Birlik, Shodlik (L.Karimova, N.Oxunov).

So'z yasalish strukturasi hamma vaqt yasovchi va yasamaning semantik morfologik munosabati bilan belgilanar, qismlar orasidagi assosiativ aloqa sezilib turishi lozim deb qaralar ekan, keltirilgan bu toponimlarning birortasini ham – lik affiksi orqali yasalgan deb bo'lmaydi. Chunki toponimlar, yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'ziga xos bir qator leksik – grammatik belgilarga egadir.

Aslida hur yoki bazzoz so'zidan boshqa yasama so'z hosil bo'ldi, ya'ni bazzozlik va hurlik leksimalari vujudga keldi. Buni so'z yasalishi strukturasi zaminida izohlasak, hur-yasovchi, hurlik yasamadir. Ammo hali bu so'zlar toponimlarga aylangani yo'q. Bazzozlik va hurlik so'zlarining bu holati ularning toponimgacha bo'lgan ko'rinishidir. Bu so'zlar toponimga aylangach, ularning strukturasi qator o'zgarishlar sodir bo'ladi. Avvalo, bu leksemalar ma'lum obyekt bilan bog'lanadi va ushbu obyektiv ifodalash uchun maxsuslanadi. Leksemalarning toponimga aylangunga qadar bo'lgan ma'nosi ikkinchi planga tushadi. Leksema toponimga aylangach uning asosiy funksiyasi ma'lum obyektning xuddi shunday boshqa obyektidan farqlashdan iborat bo'ladi. Shunday ekan, bu holatlar bilan bog'liq holda uning formal-morfologik xususiyati o'zgaradi. Shuning uchun ham A.V.Superanskaya tilning lug'at tarkibini ikki qismga: maxsus va umumiy qismlarga ajratgan edi. Darhaqiqat, leksema va toponimni bir qatorga qo'yish mumkin emas. Chunki lug'at tarkibining umumiy qismi kishilar aloqasining barcha turlari uchun qo'llanila oladi. Ammo uning toponimlari ham o'z ichiga olgan maxsuslangan qismi o'zining funksional sferasi va lingvistik vazifasi jihatdan cheklangan. Ko'rinadiki, toponimlarni yasalishi jihatdan tekshirganda ularning toponimlarga aylangunga qadar bo'lgan ma'nosi va toponimik ma'nolarini farqlash kerak bo'ladi. So'z yasalishi strukturasi yasovchi-yasalma munosabati, toponim yasalishida toponimik ma'no va toponimga aylangunga qadar bo'lgan ma'nolar munosabatida aks etadi. Garchi yuqorisidagi konkret misollardan kelib chiqadigan

bo'lsak, Bazzozlik, Hurlik va boshqa toponimlarning toponimga aylangungacha bo'lgan ma'nosi bazzozlik, hurlik kabi leksemalarning ma'nolari orqali konkretlashadi. Shunday ekan, yuqorida keltirilgan toponimlar -lik affiksi orqali hosil qilingan emas, balki bazozlik, hurlik so'zlarining toponimga ko'chishi natijasida vujudga kelgan. Demak, bu o'rinda toponimlarning affiksial yasalishi emas, balki toponim yasalishining boshqa bir usuli bilan to'qnash kelyapmiz. Toponim yasalishining leksik-grammatik xarakterdagi bu usulini apellyativning toponimizatsiyalashuvi yoki onomastik konversiya deb yuritish mumkin.

Yasalganlikni belgilashning umumiy qoidasi onomastik konversiyada ham saqlanadi. Bunda ham so'z yasalishidagi singari yasashga asos bo'lgan element (yasovchi) va yasalib chiqqan element (yasalma) munosabati mavjuddir. Qiyos qiling: Temirchi toponimida temirchi-yasovchi; Temirchi-yasalma yoki bazzozlik, hurlik-yasovchi; Bazzozlik, Hurlik-yasalmadir. Ko'rinadiki, har qanday toponim yasalma ikkilamchidir. Shunday ekan, onomastik konversiyada birinchi va ikkinchi elementlarni ajratish mumkin. Birlamchi element-yasovchi, ikkilamchi (yoki ikkinchi) element-yasalma.

Onomastik konversiya orqali toponimlar yasalganda, leksema o'z funksiyasi, sintaktik qurshovini o'zgartirish bilan birga o'z paradigmasini ham o'zgartiradi.

Toponimlarning yasalganligini belgilashda ushbu mamentlarni e'tiborga olish, ayni paytda, ularning morfologik strukturasi belgilashda ham muhim ahamiyatga egadir.

Toponim yasalishidagi leksik-grammatik xarakterdagi yasaliş bilan affiksatsiya usulida yasalişini aralashtirish ko'p hollarda toponimlar motivlarini noto'g'ri talqin qilishga olib kelmoqda. Bu holatni faqat o'zbek tilshunosligida emas, balki boshqa turkiy tillar toponimlarini tekshirishga bag'ishlangan ishlarda ham kuzatish mumkin. Qoraqalpog'iston toponimlarini tekshirgan Q.Abdumuratov -li // Ы qo'shimchasi orqali yasalgan toponimlar sifatida Ashamayli, Bolg'ali, Qazalqli, Cho'michli kabilarni Turkmanistonlik toponimist S.Ataniyazov esa Yilanli, Sayatli; -chi qo'shimchasi orqali yasalgan nomlar qatorida Arabachi, Avchi, Paxtachi toponimlarini sanab o'tadi. Toponimlarning ushbu asosida so'z yasaliş bo'yicha qismlarga ajratilishi natijasida Yilanli va Bolg'ali tipidagi toponimlar ikki leksik-semantik gruppaga kiritilmoqda. Ya'ni Yilanli-hayvon nomi asosida vujudga kelgan, Bolg'ali-ish quroli asosida paydo bo'lgan, deyarli turli gruppalarda izohlanmoqda. Aslida bu toponimlar motivlariga ko'ra bir xildir. Chunki Bolg'ali, Yilonli urug' nomlari bo'lib, mazkur territoriyada shu urug'larning yashaganligi natijasida vujudga kelgan. Demak, etnik nom toponimga aylangan. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, so'z ilon urug'i haqida emas, Ilonli (ya'ni urug' tamg'asida ilon belgisi bor etnik grupp) haqida boryapti. Shunday ekan, Ilonli, Bolg'ali toponimlarning motivatsiyasida ilon va bolg'a so'zlarini motivlovchi deb qarash mumkin emas. Bu toponimlarning motivlarini Ilonli, Bolg'ali etnonimlari asosida talqin etish to'g'riroqdir.

Demak, yuqorida keltirilgan nomlardagi -li // -li, -lik, -chi tipidagi qo'shimchalar toponimik derevat xarakterida emas. Qayd etilgan toponimlarning yasaliş strukturasi ular nolga tengdir. Toponimlar tarkibida uchraydigan bu tipdagi qo'shimchalar leksik-grammatik yasaliş natijasidagina emas, balki boshqa qator sabablar orqali ham sodir

bo'ladi. Ko'pincha toponimlarning soddalahuvi jarayonida ayrim komponentlarning tushishi – sintaktik ellipsiz orqali ham toponimlar tarkibida nol ko'rsatgichli paydo bo'ladi. Qiyos qiling: Aravachining ovuli – Aravachi ovul- Aravachi; Ko'pchilik mahalla – Ko'pchilik va hokazo. Davr o'tishi bilan toponim tarkibidagi-lik elementi ham tushishi mumkin.

Ba'zan affikslarning polesemantik xarakterda bo'lishi, ularning funksional doirasining nihoyatda kengligi (-chi affiksining ma'nolarini solishtiring), shuningdek, affiksial polesemiyaning affiksial polesemiya ga aylanishi kabi qator faktorlar ham toponimlar tarkibida nol ko'rsatgichli qo'shimchalarning vujudga kelishiga sabab bo'ladi.

A.V.Superanskaya juda to'g'ri ko'rsatganidek, toponimlar yasashda tildagi barcha so'z yasovchi vositalar ham ishtirok eta olmaydi. So'z yasalishining boshqa usullari kabi toponimik konversiyada ham ma'lum bir qatlamdagi, ma'lum bir semantik xususiyatga ega so'zlarga toponimga aylana oladi, toponim yasashda ishtirok eta oladi. Masalan, kishi nomlari, etnik nomlar, toponimik indikatorlar joy nomlariga aylanishga moyil bo'ladi. Shuning uchun ham onomastik konversiya ko'pincha ichki xarakterda, bir so'z turkumi doirasida va hatto, faqat atoqli otlar doirasida ham bo'lishi mumkin.

Ko'pgina qo'shimchalar garchi toponimlarning yasashida bevosita ishtirok etmasa ham mazkur so'zning joy nomi (umuman, atoqli ot) ekanligini ko'rsatib turadi, unga ishora etadi. Ayniqsa, o'rin bilan bog'liq ma'noni ifodalovchi, jamlik, ko'plik, faoliyat bildiruvchi qo'shimchalar shunday xarakterga egadir. Ko'pchilik hollarda -chi, -lar, -lik, -kash kabi qo'shimchalarning toponim yasovchi sifatida qaralishining boisi ham shundadir. Ko'rinadiki, toponimlar yasalishi strukturasi bevosita joy nomi yasovchi – toponimik derevat xarakterdagi va ma'lum darajada toponimning mazmun bilan aloqador, unga ishora etuvchi, toponimlarni farqlovchi va ularni ko'rsatish funksiyasini bildiruvchi elementlarni bir-biridan farqlash lozim. O'zbek tilshunosligida hozirgacha toponim tarkibida ishtirok etadigan va umuman, toponim yasovchi qo'shimchalarni nomlashda affiks, formant, topoferiant va ba'zan siffiks terminlari qo'llanilmoqda.

Ta'kidlaganimizdek, toponimlar tarkibidagi qo'shimchalar ma'nosi va funksiyasi jihatdan bir-biridan farqlanar ekan, ularni terminologik jihatdan ham farqlash maqsadga muvofiqdir. Darhaqiqat, o'zbek tilida -iston, -obod, -kent (kat) tipidagi qo'shimchalar borki, ular doimo joy nomi yasaydi. Shuning uchun bunday qo'shimchalarni toponim yasovchi affikslar (topoaffikslar) deyish o'rinlidir.

-chi, -lar, -zor, -loq tipidagi qo'shimchalar ayrim hollarda toponim yasovchilarga yaqin tursa ham ular ko'pgina xususiyatlari va qo'llanish diapazoniga ko'ra toponim yasovchilardan (topoaffikslardan) farq qiladi. Ular yuqorida qayd qilinganimizdek, o'zlarining ayrim ma'nolari bilan toponimlarga yaqin so'zlar yasaydi. Shuning uchun ham ular, ko'pincha, toponim yasalishi strukturasi obyektini ko'rsatuvchi formal elementga o'xshab qoladi. Bu xildagi qo'shimchalar yasalgan so'zlar jamlik ifodalanishi, inson faoliyati, hunari, mashg'ulotini ko'rsatish kabi bir qator ma'nolari bilan toponimlarga yaqin turadi. Ular toponimik modellarga mos keladi. Shu sababli ham bunday so'zlar boshqa so'zlarga nisbatan joy nomiga aylanishga moyil bo'ladi (qiyos qiling: Ko'rsalar, Olmali kabi). Shuning

uchun ham bu tipdagi qo'shimchalarni toponimik formant (topoformat) deb atash to'g'riroqdir.

Toponimlar tarkibida uchraydigan ayrim prefikslar derevat xarakteridadir. Jumladan, sar (Sariosiyo – tegirmonboshi), poy – (Poykan – quyi qishloq), pesh (Peshob suv oldi) va hokazo. Bu tipdagi prefekslarning ko'pchiligi boshqa tildan o'tgan bo'lib ularning qo'llanish doirasi cheklangan. Ularga diaxronik planda qaralsa, prefikslar mustaqil so'zga teng.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бегалиев Н. Топонимларнинг ўзбек халқ этногенезидаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2004. – 4-сон. – Б. 67-71.
2. Дарбакова В.Г. К этимологии этнонима – қалмык // Этнонимы. – М.: 1970. – С.265-268.
3. Муҳаммаджонов А. Работ атамаси этимологияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1995. – 2-сон. – Б.43-45.
4. Эназаров Т.Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини. – Т., 2004. – Б.4.
5. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1977. – Б.48.
6. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Т.: Университет, 2000. – Б.31-32.